

УДК 378.014

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ СТЕРЕОТИПІВ СПРИЙМАННЯ «ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ З ДОНБАСУ»

О.В.Фуштей, К.О.Чала

Стаття присвячена аналізу факторів формування соціально-психологічних стереотипів сприймання «переселенців з Донбасу». Описуються основні сучасні підходи до психологічних проблем «переселенців Донбасу», які необхідно вирішувати в сучасних умовах. Виявлено, що існують упередження в сприйманні мешканців Донбасу населенням України.

Ключові слова: стереотипи, стереотипізація, соціально-психологічні стереотипи, переселенці з Донбасу.

ОСОБЕНОСТИ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ СТЕРЕОТИПОВ ВОСПРИЯТИЯ «ПЕРЕСЕЛЕНЦЕВ С ДОНБАССА»

О.В.Фуштей, К.А.Чала

Статья посвящена анализу факторов формирования социально-психологических стереотипов восприятия переселенцев из Донбасса. Описываются основные современные подходы к психологическим проблемам переселенцев Донбасса, которые не обходимо решать в современных условиях. Выявлено, что существуют предубеждения в восприятии жителей Донбасса населением Украины.

Ключевые слова: стереотипы, стереотипизация, социально-психологические стереотипы, переселенцы из Донбасса.

SPECIAL FEATURES OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL STEREOTYPES OF PERCEPTION «IMMIGRANTS FROM THE DONBASS»

O.V.Fushtey, K.O.Chala

The article analyzes the factors of socio-psychological stereotypes of perception of immigrants from the Donbass. Theoretical background is found in the current political situation in Ukraine. The description of the basic modern approaches to psychological problems of Donbass immigrants is outlined. Those problems are to be solved in the current conditions of today's world. The findings from this research revealed that there are biases in the perception of residents of Donbass in Ukraine.

Key words: stereotyping, social-psychological stereotypes, immigrants from the Donbass.

Уже третій рік триває конфлікт на Сході України, який приніс в життя людей багато проблем, горя, змін життєвих установок та стереотипів. Однією із змін є велика кількість переселенців зі Сходу. АТО змусило людей покинути свої домівки, близьких, рідних і переїхати в інші області України, Росії та опинитись у новій реальності і, нажаль, ця реальність не завжди буває прихильною до таких людей.

Одним із викликів сьогодення для психологів є пошук відповідей на питання: «Як військові дії

вплинули на психіку людей, як змінили структуру особистості переселенців і чи змінилося ставлення мешканців України до переселенців Донбасу?»

Проблема стереотипів є однією з тих, що розробляються в психології і соціології вже майже століття. Починаючи з 20-х рр. XX ст. не згасає інтерес до цього соціально-психологічного феномену, що відбивається у великій кількості публікацій (G. Allport, W. Lippman, В. С. Агеєв, А. А. Бодальов, Я. Л. Коломінський, П. Н. Шихирев, Д.Теджфел, Т. Шибутані, Ю. А. Сорокін, В. Дуаз, Р. Чалдіні, А. В. Мудрик, Л. І. Божович та інші). Останніми роками особливу увагу викликають фактори формування соціально-психологічних стереотипів сприймання переселенців з Донбасу.

Психологічний аспект проблеми стереотипізації як одного з найважливіших механізмів соціалізації та розвитку самосвідомості ґрунтовно проаналізовано у дослідженнях: Е. Еріксона, Дж. Міда, Б. Паригіна, Г. Тарда, Г. Теджфела. У контексті соціальної перцепції її розглядали: Г. Андреєва, А. Коваленко, С. Кондратьєва, М. Корнев, Г. Келлі, Т. Ньюком, Г. Олпорт, М. Осгуд, Д. Тібо, Г. Хоманс, Ф. Хайдер.

Однак, попри здійснені дослідження в цьому напрямку, соціально-психологічні стереотипи сприймання переселенців з Донбасу залишаються недостатньо вивченими.

Таким чином, соціально-психологічна значущість проблеми зумовила вибір теми статті.

Мета статті: проаналізувати фактори формування соціально-психологічних стереотипів сприймання переселенців з Донбасу.

Для того, щоб розібратися в означеній проблемі, необхідно зрозуміти, що об'єднує цю групу людей, чому, коли ми говоримо «переселенці з Донбасу», у нашій свідомості виникає уявлення про певну соціальну групу, яка має чіткі ознаки та характеристики і яка викликає в нас певне емоційне ставлення? На нашу думку, існують певні фактори, які дійсно об'єднують цю групу людей. По-перше: життєвий досвід і трагедія «донецьких», які опинились в зоні військового конфлікту відрізняє їх від людей, які не були в цій зоні. У них є спільне минуле, спогади, втрата друзів, знайомих, рідної домівки. Усе це створює достатньо високий рівень групової згуртованості «донецьких». По-друге: негативні психологічні наслідки тривалого перебування в екстремальних умовах війни – так званий «посттравматичний синдром». Їх об'єднують нічні кошмари, підвищена тривожність, неадекватна дратівливість, почуття страху. По-третє: особливе ставлення суспільства до переселенців з Донбасу (наприклад: у газетних оголошеннях про оренду ми стикаємось з фразою «не турбувати переселенців з Донбасу»). Навіть у більшості людей сформована асоціація – «Донецький-Сепаратист». Таке ставлення оточення сприяє тому, що деякі «переселенці» і самі відчувають свою несхожість з іншими громадянами України і це, зі свого боку, викликає труднощі в комунікаціях та їхню адаптацію до нових умов життя.

У психології давно відомо, що дефіцит об'єктивних знань про будь-яку соціальну групу є передумовою утворення в масовій свідомості стереотипів про психологічну специфіку особливостей цієї групи [7].

Поняття «стереотип» визначає сталі компоненти свідомості індивіда, котрі проявляються у формі уявлень чи оцінних суджень про об'єкт чи групу об'єктів, клас чи явище. Стереотипи – невід'ємний елемент повсякденної свідомості.

Предметом аналізу нашої статті є індивідуальні форми стереотипів розуміння особливостей переселенців з Донбасу. Стереотипи відіграють важливу роль у процесах міжособистісного сприймання та розуміння [1; 2]. Наприклад: у людини сформувалось стереотипне уявлення про психологічну особливість людей і поведінку членів певної групи. До моменту актуалізації таке узагальнене уявлення є елементом структури особистісного знання, яке жодним чином не впливає на інтереси інших людей. Але в ситуації спілкування суб'єкта з представниками соціальної групи спроба інтерпретувати їхні вчинки та риси характеру базується насамперед на сформованих стереотипах і внаслідок його усвідомлення утворюються стереотипи розуміння. Стереотипи розуміння іншого одним із партнерів визначають специфіку оцінних суджень суб'єкта про іншу людину. Ці стереотипи суттєво впливають на формування взаєморозуміння між партнерами.

Аналіз концепцій щодо вивчення феномену стереотипів виявив, що початок його дослідження припадає на 20-ті роки минулого століття. У 1922 році в США була опублікована робота «Громадська думка» Уолтера Ліппмана, яка визначила основний напрямок досліджень стереотипів. У. Ліппман зробив акцент на важливості вивчення ірраціональних та емоційних чинників формування суспільної думки. Він уважав, що стереотипи суспільство використовує для виокремлення певних категорій людей та їхніх особистісних характеристик. Уолтер визначає стереотип як спрощене, задалегідь прийняте уявлення, що не впливає з власного досвіду людини. Він виникає на основі опосередкованого сприйняття об'єкта: «Нам говорять про світ до того, як пізнаємо його через досвід» [5].

Стереотипи, за твердженням У. Ліппмана, спочатку виникають спонтанно, у силу «неминучої потреби в економії уваги». Стереотипи характеризуються як образи, що виникають у свідомості людини та економлять її зусилля при сприйманні складних соціальних об'єктів, виконуючи при цьому захисну

функцію стосовно її цінностей та поглядів. У. Ліппман указував, що «стереотип – це не просто схематизація, це гарантія нашої самоповаги; проєкція на світ нашого власного почуття, нашої власної позиції і наших власних прав» [5]. Спрощуючи світ до рівня схем, людина створює свій власний світ – світ уявлень і стереотипів. Цю особливість відмічав ще У. Ліппман: «Система стереотипів – образ світу індивіда, який не помічає відмінностей між реальним світом і світом стереотипів. Люди живуть у світі власної уяви, відірваному від реального світу» [5].

Аналіз стереотипів у межах цього підходу не обмежується дослідженням закономірностей їхнього існування на індивідуальному рівні. Розроблено теорію соціальних стереотипів, що намагається включити розгляд стереотипу в більш широкий соціальний контекст. Основний акцент зроблено на аналізі стереотипів на рівні соціальних груп.

Механізм сприйняття однією людиною іншої є неодмінною складовою частиною спілкування й належить до соціальної перцепції. Поняття соціальна перцепція було вперше введено Дж. Брунером у 1947 році, коли був розроблений новий погляд на сприйняття людини людиною. Термін соціальний стереотип – відносно стійкий і спрощений образ соціального об'єкта (групи, людини, події, явища і т. п.), що складається в умовах дефіциту інформації, як результат узагальнення особистого досвіду індивіда й часто упереджених уявлень, прийнятих у суспільстві.

З цього випливає, що стереотип – це своєрідний ярлик, який ми наклеюємо, або накладаємо на людину.

Проблема виникнення й формування стереотипів сьогодні особливо актуальна, тому що змінилися самі умови формування стереотипів (економічні, політичні, соціально-психологічні). Це потребує від психології нового розуміння процесу стереотипизації свідомості людини.

«Стереотипизація» – динамічна здатність свідомості трансформувати об'єктивні поняття у ранг особистого досвіду. Стереотипизація є об'єктивним явищем формування свідомості індивіда, структурування і відображення елементів навколишнього світу. Однією з її найважливіших функцій є процес ідентифікації предметів чи явищ, людини чи групи, формування в особистості можливих установок та елементів реагування на соціальні явища.

Аналізуючи стереотипи як компоненти взаєморозуміння в спілкуванні, необхідно враховувати як негативні, так і позитивні психологічні наслідки стереотипизації.

З одного боку, певна схема суджень про іншу людину, яка впливає зі стереотипу, часто діє як упередження. Унаслідок цього розуміння партнера по спілкуванню, яке базується на упередженні, часто є неадекватним. Саме таким і є результат використання стереотипів для розуміння індивідуальних особливостей переселенців з Донбасу [2]. З іншого боку, стереотипи полегшують сприймання та розуміння, наприклад: чим більше стереотипів у тексті, тим легше він сприймається [8]. Хоча стереотипи спрощують і обмежують сприймання людини людиною, вони виконують позитивну функцію в психологічній регуляції процесів міжособистісного сприймання та розуміння. Це може виникати внаслідок того, що в стереотипі об'єм істинних знань перевищує об'єм неправдивих [6]. Коли перед людиною стоїть завдання зрозуміти особистість іншої людини, система образів та понять, яка утворює психологічну структуру стереотипу, є саме тим еталоном та стандартом, із яким порівнюється об'єкт розуміння [2]. І це є особливо важливим в умовах дефіциту інформації в нашому випадку недостатніх об'єктивних знань про особливості людей – переселенців з Донбасу. Таким чином, стереотипи розуміння по-перше, регулюють процеси спілкування та взаєморозуміння між переселенцями й суспільством, а по-друге, стереотип виступає засобом структурування досвіду, засобом організації знань, які використовуються для розуміння іншої людини.

Стереотипи є надзвичайно важливим чинником формування свідомості, який можливо розглядати, враховуючи соціальні та власне психологічні аспекти їхніх проявів та розвитку. З соціального погляду, стереотип – схематизована, спрощена характеристика соціальних об'єктів чи явищ, надзвичайно стійкий образ чи уявлення про певний об'єкт, клас об'єктів чи соціальну групу. Стереотип – структурна частина свідомості індивіда, яка відображається у формі оцінних суджень та уявлень про соціальні об'єкти чи явища та реалізується шляхом учинкових або дієвих актів суб'єкта.

Для розуміння переселенців з Донбасу необхідно розібратися, яким чином формувались стереотипи про психологічні особливості «донецьких». Сучасна історія України виявилась неспроможною сформувати єдину українську націю. Як наслідок, повсякчас і всюди відчувалась відмінність сприймання сходу та заходу України. Політична влада України штучно загострила мовне питання задля розколу нації. Особливості формування нових стереотипів полягали в тому, що весь час відбувалось активне руйнування застарілих стереотипів, які вже не могли виконувати свою адаптивну функцію, гальмували процеси суспільно-політичного розвитку та появи нових стереотипів.

Сучасні дослідники (Д. В. Ольшанський, С. М. Медведева, М. М. Слюсарельський, В. О. Васютинський, О. М. Шерман та інші) давно звільнилися від негативного та спрощеного трактування

цього феномена та спрямовані на вивчення різних його аспектів – когнітивних, афективних, соціально-психологічних.

Завдяки стереотипам:

- прискорюється процес пізнання,
- економляться час і зусилля,
- забезпечується послідовність процесу знань між поколіннями,
- особистість адаптується в довкіллі,
- спрощуються етапи прийняття рішень та процеси міжособистісного взаєморозуміння.

До соціальних стереотипів відносять етнічні, гендерні, політичні й цілий ряд інших стереотипів. Їх вивченням поряд з психологією займається соціологія, культурологія, філософія.

Соціальні стереотипи створюються групою, члени якої їх засвоюють і приймають. Індивідуальні відмінності визначені особистим досвідом контактів з представниками тієї групи, до якої належать стереотипи. Якщо такий досвід контакту є, то він стає більш диференційованим. Якщо досвіду немає – то в залежності від характеру відносин з цією групою, – полярним. Зміст стереотипів змінюється, за змістом можна судити про відносини між групами. Все описане вище можна розглядати як окремі випадки або варіанти прояву особливого процесу, що супроводжує сприйняття людини людиною, так званої стереотипізації, що передбачає сприйняття й оцінку соціальних об'єктів на основі певних уявлень (стереотипів). На наш погляд, проблема соціальних стереотипів є виразною на часі. Є підстави припускати, що стереотипи як елементи міфологічної свідомості, засновані на стародавніх, глибинних пластах останньої, відіграють визначальну роль у прийнятті масами політичних рішень тоді, коли суспільство перебуває в перехідному або кризовому стані.

Соціальний стереотип функціонує на основі сприйняття не пов'язаного з безпосереднім досвідом і найчастіше охоплює неістотні, а емоційні ознаки явища, події, риси особи. У випадках, коли стереотипи вибудовуються на недостовірній інформації про представників певних соціальних та регіональних груп в особистості можуть формуватися упереджені ставлення до всіх членів цієї групи, а неадекватна (агресивна) поведінка може призводити до виникнення проблем у сфері міжгрупових, (міжрегіональних) відносин [3]. Саме цей феномен мав місце в жителів Донбасу (недостовірні інформація про історію України, УПА), що створив негативний стереотип сприймання представників західної України. У масовій свідомості сучасних українців сформувався негативний образ переселенців з Донбасу. У процесі психологічного дослідження серед студентської молоді (у дослідженні брали участь 60 осіб віком від 19 до 21 року) було виявлено, що в більшості студентів адекватне уявлення про «переселенців з Донбасу» підмінюється набором психологічних стереотипів. У нашій країні, на жаль, несформоване позитивне ставлення до осіб, які вимушені були покинути свої домівки. Дослідження доводить, що люди адекватне ставлення до переселенців підмінюють набором соціально-психологічних стереотипів. На нашу думку, існує дві причини формування таких стереотипів:

1) невміння відокремити політичні аспекти конфлікту на Сході України від психологічних особливостей поведінки мешканців Донбасу в екстремальних умовах (АТО). Студенти, які не змогли відокремити конфлікт від мешканців Донбасу, зазвичай переносять на мешканців Донбасу своє негативне ставлення стосовно конфлікту, військових дій та економічної кризи;

2) зміни в уявленнях про цінності та мораль, які відбулись унаслідок конфліктів на Сході України.

У ході експерименту студенти заповнювали методику особистісного семантичного диференціалу стосовно поняття «типовий переселенець з Донбасу». Методика дає можливість виявити такі фактори особистості: «сила», «активність» та «оцінка». Методика особистісного семантичного диференціалу є достатньо інформативним та надійним методом експрес-діагностики результатів міжособистісного оцінювання в ситуаціях спілкування. Також ця методика дає можливість визначити індивідуальні відмінності в структурі системи знань про особистість, які використовуються в процесі розуміння людини людиною. Названу методику можливо використовувати для аналізу стереотипних уявлень про будь-які типові риси особистості в різних соціальних групах. Але ця методика не дає можливості психологу визначити специфічні особливості особистості мешканців Донбасу [4], що й не було завданням дослідження. У психології відомо, що розуміння іншого та розуміння власної особистості тісно взаємопов'язані. Адекватне розуміння інших людей неможливе без розвитку рефлексивних рис характеру. Тому досліджуваним на початку експерименту пропонувалось заповнити методику особистісного семантичного диференціалу на поняття «Я – сам» (актуальне «Я») і тільки після цього вони заповнювали семантичний диференціал на поняття «типовий переселенець» з Донбасу.

Дослідження довело, що респонденти усвідомлювали себе як носіїв позитивних якостей, на відміну від сприймання «переселенців» з набором негативних соціальних характеристик. За фактором «активності» респонденти теж вважають «переселенців» менш активними, самостійними, комунікабельними, ніж вони. Аналізуючи фактор «активності», бачимо, що характер відповідей

обумовлений стереотипними уявленнями про «переселенців з Донбасу». Їм приписують такі риси, як замкненість, закритість, роздратованість, неадекватність. І це створює труднощі в сприйманні «переселенців з Донбасу».

За результатами дослідження виявлено, що існують стереотипні уявлення стосовно мешканців Донбасу й вони відрізняються від сприймання інших соціальних груп. Причиною такої відмінності є формування в масовій свідомості негативного образу сепаратиста з Донбасу, тобто респонденти не змогли відокремити упередження стосовно сепаратистів та конфліктної ситуації на Донбасі від образів переселенців. Другою причиною відмінностей між стереотипами сприймання різних соціальних груп є брак об'єктивної інформації та неадекватність уявлень багатьох людей про переселенців. Так неадекватність уявлень представлена в надмірній узагальненості стереотипних оцінних суджень про переселенців. Респонденти схильні наділяти всіх переселенців з Донбасу негативними особистісними якостями, наявністю психологічних проблем та стресовими розладами. Наявність останніх є важливою психологічною проблемою, яку необхідно розв'язувати в сучасних умовах. Варто розробляти програми соціальної адаптації переселенців з Донбасу, групи підтримки та центри психологічної та соціальної допомоги.

Література

1. Агеев В.С. Психологическое исследование социальных стереотипов / В.С. Агеев // Вопросы психологии. – 1986. – №1 – С. 95-101.
2. Васютинський В.О. Інтеракційна психологія влади / В.О. Васютинський. – Київ., 2005. – 492 с.
3. Донченко О. Архитипи соціального життя і політика : Монографія / О. Донченко, Ю. Романенко. – К. : Либідь, 2001. – 334 с.
4. Личностный дифференциал. Методические рекомендации. – Л.; 1983-53 с.
5. Майерс Д. Социальная психология / Дэвид Майерс // [Пер. с англ. В. Гаврилов, С. Шпак, С. Меленевская, Д. Викторова]. – Изд. 2-е, испр. – СПб. : Питер, 1999. – 688 с.: ил.
6. Нельсон Т. Психология предубеждений. Секреты шаблонного мышления восприятия и поведения / Т.Нельсон. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2003. – 384 с.
7. Ольшанский Д.В. Политическая психология / Д. В. Ольшанский. – СПб. : Питер, 2002. – 576 с.
8. Стефаненко Т.Г. Социальные стереотипы и межэтнические отношения / Т. Г. Стефаненко // Общение и оптимизация совместной деятельности / Под. ред. Г. М. Андреевой. – М. : изд-во МГУ, 1987. – 302 с.
9. Allport G.W. The Nature of Prejudice. – N.Y. 1958, p. 325.
10. www.azpsy.ru

References

1. Ageev V.S. Psihologicheskoe issledovanie sotsialnyih stereotipov / V.S. Ageev // Voprosyi psihologii. – 1986. – №1 – S. 95-101.
2. Vasyutyns'kyu V.O. Interaktsiyina psykholohiya vlady / V.O. Vasyutyns'kyu. – Kyiv., 2005. – 492 s.
3. Donchenko O. Arkhytypy sotsial'noho zhyttya i polityka : Monohrafiya / O. Donchenko, Yu. Romanenko. – K. : Lybid', 2001. – 334 s.
4. Lichnostnyiy differentsial. Metodicheskije rekomendatsii. – L.; 1983-53 s.
5. Mayers D. Sotsialnaya psihologiya / Devid Mayers // [Per. s angl. V. Gavrilov, S. SHpak, S. Melenev-skaya, D. Viktorova]. – Izd. 2-e, ispr. – SPb. : Piter, 1999. – 688 s.: il.
6. Nelson T. Psihologiya predubejdeniy. Sekretyi shablonnogo myshleniya vospriyatiya i povedeniya / T.Nelson. – SPb. : Praym-Evroznak, 2003. – 384 s.
7. Olshanskiy D.V. Politicheskaya psihologiya / D. V. Olshanskiy. – SPb. : Piter, 2002. – 576 s.
8. Stefanenko T.G. Sotsialnyie stereotipyi i mejetnicheskie otnosheniya / T. G. Stefanenko // Obschenie i optimizatsiya sovmestnoy deyatel'nosti / Pod. red. G. M. Andreevoy. – M. : izd-vo MGU, 1987. – 302 s.
9. Allport G.W. The Nature of Prejudice. – N.Y. 1958, p. 325.
10. www.azpsy.ru